

Citizen Diplomacy and Armenian-Azeri Tensions: Challenges and Opportunities

Ali Omid¹

Associate Professor, Department of Political Science, Faculty of Administrative Sciences and Economics, University of Isfahan, Isfahan, Iran

Mojtaba Roustaei

A Ph.D. Candidate, International Relations, Faculty of Administrative Sciences and Economics, University of Isfahan, Isfahan, Iran

(Date received: 29 August 2024 - Date approved: 5 January 2025)

Abstract

Introduction: Tensions and disputes between the Republic of Azerbaijan and Armenia have long plagued the South Caucasus region with constant crises. The Nagorno-Karabakh crisis, one of the most significant international crises since the Cold War, has resulted in two decades of conflict between these two countries. During the 2023 conflict, with Azerbaijan's seizure of the Karabakh region, Armenia was forced to accept the new political conditions. However, the differences have not yet fully resolved and conflicts continue. Other issues, such as the Zangezur Corridor and border disputes, have also strained relations between the two countries. The deep-rooted nature of these differences has made the brief periods of peace between the two countries seem like “fire under the ashes” that can flare up at any moment. Official diplomatic efforts in the past decades have been fruitless, and in this situation, using the capacities of informal diplomacy, especially citizen diplomacy, which has had successful experiences in some regions, is noteworthy.

---

¹E-mail: aliomidi@ase.ui.ac.ir (Corresponding Author)

Research question: What is the role of citizen diplomacy in deescalating international tensions and how can citizen diplomacy help reduce tensions between Armenia and Azerbaijan?

Research hypothesis: Citizen diplomacy can lead to the reduction in Armenian-Azeri tensions and create opportunities for cooperation and lasting peace, provided that sufficient support is provided and the historical obstacles are removed.

Methodology and theoretical framework: The research method of this article is qualitative with an exploratory-analytical approach. In other words, the data of the article is non-quantitative and the researcher relies more on historical data. It is exploratory because just a few preliminary works have been done in this field and the present study is considered one of the first comprehensive works in this field. Within a theoretical framework, the article examines identity theory in a constructivist way that examines how collective and individual identities influence the political behavior of societies and countries. The article argues that citizen diplomacy serves as an effective tool for changing negative images and reducing tensions between conflicting identities. This type of diplomacy includes direct people-to-people interaction, cultural and educational exchange programs, community-based dialogues, and the use of media and social networks. These tools help build mutual understanding and respect between different individuals and communities, as well as reduce misunderstandings and increase international cooperation.

Results and discussion: The national identity of the Republic of Azerbaijan is based on the territorial integrity and retake of Nagorno-Karabakh, while the national identity of Armenia is based on the defense of the Armenian population of Nagorno-Karabakh. By promoting hatred and a negative image of the other country, the media and propaganda of both countries have helped to reinforce opposing identities and deepen distrust and hostility between the two nations. The emphasis on the historical crimes and nationalist narratives in the educational and cultural systems of the two countries has increased tension and continued conflict.

So far, there have been few attempts to reduce tensions between the Republic of Azerbaijan and Armenia through citizen diplomacy, which

includes programs by non-governmental organizations, research institute and universities with the support of international institutions. These programs include the European Partnership for the Peaceful Resolution of the Nagorno-Karabakh Conflict, the Conflict Monitoring Center, and the "Letters for Peace" initiative, work through dialogue, cultural and educational exchanges, and joint projects to reduce tensions with the aim of strengthening informal contacts and mutual understanding between citizens and elites of the two countries. However, these efforts have not been fully successful due to political, security, economic and historical constraints. The complex history of the Nagorno-Karabakh conflict, mutual distrust, the promotion of nationalist narratives by the media and the lack of coordination between citizen and governmental diplomacy are among the reasons for the failure of these programs. In addition, regional and international factors and the conflicting interests of interested countries have added to the complexity of the crisis and the continuation of the conflict. The limited participation of ordinary people and an emphasis on national interests have also hindered the effectiveness of citizen diplomacy. For these efforts to succeed, new strategies, greater support, and broader international and local cooperation are needed. This includes strengthening cultural and educational exchanges between the two countries, creating common spaces for inter-governmental dialogues, and making optimal use of traditional and social media to promote a culture of peace and mutual understanding. Increasing awareness, reducing misunderstandings, and promoting peaceful ideas can help strengthen communications and reduce tensions between the two countries.

Conclusion: The findings of this study show that various citizen diplomacy programs, such as cultural exchanges, educational cooperation and joint projects can gradually reduce negative perceptions and create a space for dialogue and understanding. By increasing people-to-people interactions and strengthening cultural ties, hostile identities can gradually be transformed and the ground for cooperation and peaceful coexistence can be created. Citizen diplomacy can act as a bridge for peace and understanding between Azerbaijan and Armenia and help create a new and positive atmosphere in the relations between these two countries. This

approach uses various tools and increases human and cultural interactions, including cultural and educational exchange programs, economic and trade cooperation, media and information diplomacy, strengthening the role of civil institutions, holding educational workshops and seminars, developing joint environmental projects, encouraging international and regional dialogues and promoting multi-cultural and multi-lingual education which can play a key role in developing relations between the two peoples and open new horizons for peaceful co-existence.

Keywords: Citizenship Diplomacy, Karabakh War, South Caucasus, Armenia, Azerbaijan Republic.

دیپلماسی شهروندی و تنش‌های ارمنی‌آذری: چالش‌ها و فرصت‌ها

علی امیدی^۱

دانشیار گروه روابط بین‌الملل، دانشکده علوم اقتصادی و اداری، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران

مجتبی روستایی

دانشجوی دکتری روابط بین‌الملل، دانشکده علوم اقتصادی و اداری، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران

(تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۶/۰۸ - تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۱۶)

چکیده

تنش و اختلاف میان جمهوری آذربایجان و ارمنستان همواره قفقاز جنوبی را در بحران‌های دائمی قرار داده است. بحران قره‌باغ، به‌عنوان یکی از مهم‌ترین بحران‌های بین‌المللی پس از جنگ سرد، دو دهه درگیری میان این دو کشور را به‌دنبال داشته است. با تصرف منطقه قره‌باغ توسط جمهوری آذربایجان در سال ۲۰۲۳، ارمنستان مجبور به پذیرش وضعیت جدید شد، اما اختلاف‌ها هنوز به‌طور کامل حل نشده است و مسائل دیگری مانند راه‌گذر زنگه‌زور و قومیت‌های مرزی بر روابط سایه افکنده‌اند. ریشه‌داری‌بودن این اختلاف‌ها سبب شده است که دوره‌های صلح به وضعیت «آتش زیر خاکستر» تبدیل شود. تلاش‌های دیپلماتیک رسمی در دهه‌های گذشته بی‌نتیجه بوده است و در این وضعیت، دیپلماسی غیررسمی، به‌ویژه دیپلماسی شهروندی که تجربه موفق در برخی مناطق داشته است، جلب توجه می‌کند. در این نوشتار رابطه میان دیپلماسی شهروندی و کاهش تنش‌های ارمنی‌آذری را بررسی و تحلیل می‌کنیم که چگونه این نوع دیپلماسی می‌تواند بر روند صلح و حل اختلاف‌ها تأثیر بگذارد؟ فرضیه نوشتار این است که دیپلماسی شهروندی، در صورت اجرای بهینه، می‌تواند فرصت‌هایی برای صلح پایدار و همکاری میان ارمنستان و جمهوری آذربایجان فراهم کند. با بررسی عامل‌ها و چالش‌های موجود، در این نوشتار چگونگی تغییر نگرش‌های منفی و کاهش تنش‌های تاریخی را به‌وسیله برنامه‌های مشترک و روابط بین‌فردی تحلیل می‌کنیم. روش پژوهش کیفی و از نوع اکتشافی تحلیلی است و به تحلیل دلایل ناکارآمدی دیپلماسی شهروندی در موضوع مورد بحث می‌پردازیم.

واژگان اصلی: دیپلماسی شهروندی، جنگ قره‌باغ، قفقاز جنوبی، ارمنستان، جمهوری آذربایجان.

^۱. نویسنده مسئول aliomidi@ase.ui.ac.ir

مقدمه

روابط رسمی دولتی میان جمهوری آذربایجان و ارمنستان پس از سقوط امپراتوری روسیه و در سال‌های ۱۹۱۸ تا ۱۹۲۱ با تشکیل جمهوری اول ارمنستان و جمهوری دموکراتیک آذربایجان آغاز شد. سپس هر دو جمهوری به‌عنوان بخشی از اتحاد شوروی درآمدند. در سال ۱۹۸۸ و هم‌زمان با بحران‌های رو به گسترش در اتحاد شوروی و شروع روند تجزیه آن، اوضاع در قره‌باغ کوهستانی که در دوره اتحاد شوروی در ترکیب جمهوری شوروی سوسیالیستی آذربایجان قرار داشت آشفته شد. رویارویی اکثریت ارمنی ساکن قره‌باغ که خواستار پیوستن به ارمنستان بودند با دولت جمهوری آذربایجان سبب رخداد جنگی ویرانگر میان دو کشور از سال ۱۹۸۸ شد که در آن ده‌ها هزار نفر کشته شدند.

توافق‌نامه آتش‌بس در سال ۱۹۹۴ که به جنگ پایان داد و قره‌باغ را به‌شکل رسمی به‌عنوان بخشی از خاک ارمنستان مورد شناسایی قرارداد، هیچ‌گاه صلح را در روابط دو کشور پایدار نکرد (Abdujabborov, 2024: 1-3; De Wall, 2019: 124-127). در سه دهه اخیر، بارها دو کشور این آتش‌بس را نقض کردند و تلاش‌های متعدد دیپلماتیک کشورها و سازمان‌های مختلف بین‌المللی برای برقراری صلحی پایدار میان دو کشور به نتیجه نرسید. بزرگ‌ترین درگیری‌ها پس از آتش‌بس مربوط به ماه‌های پایانی سال ۲۰۲۰ است که به «جنگ دوم قره‌باغ» معروف است و هزاران کشته از هر دو طرف بر جای گذاشت (Karlinsky and Torrisi, 2023). جمهوری آذربایجان در ۴۴ روز درگیری و جنگ با ارمنستان، توانست پیروزی‌های چشمگیری به‌دست آورد و هفت ناحیه و حدود یک‌سوم قره‌باغ را باز پس بگیرد (Aydin, 2023: 8).

پیروزی‌های جمهوری آذربایجان در این جنگ سبب شد این کشور برای بازپس‌گیری کامل سرزمین‌های پیشین خود تشویق شود. چندین درگیری کوتاه مرزی میان دو کشور در سال‌های بعد با حمله‌ای برق‌آسای جمهوری آذربایجان در سال ۲۰۲۳ به قره‌باغ و تصرف کامل این منطقه به پایان رسید و ارمنستان که دیگر مانند گذشته روسیه را به‌عنوان متحد در کنار خود نمی‌دید، چاره‌ای جز پذیرش وضعیت جدید نداشت (Abushov, 2024; Jović-Lazić and Bošković, 2024). با وجود ادعای مقام‌های رسمی دو کشور مبنی بر پایان یکی از طولانی‌ترین بحران‌های بین‌المللی پس از جنگ سرد، واقعیت نشان می‌دهد که اجرای کامل مفاد پیمان

صلح هنوز محقق نشده است. اختلاف‌های مرزی و مسائل قومی وضعیت روابط دو کشور را به آتش زیرخاکستری تبدیل کرده است که هر لحظه ممکن است به درگیری و جنگ دوباره منجر شود. درگیری‌های مرزی، هرچند در مقیاسی کوچک‌تر، همچنان ادامه دارد. جمهوری آذربایجان به دنبال ایجاد راه‌گذری برای ارتباط با نخجوان است؛ درحالی‌که جمعیت ارامنه قره‌باغ از امنیت و حقوق خود در حاکمیت جمهوری آذربایجان ناامید هستند. دولت ارمنستان به دلیل شکست‌های اخیر زیر فشار جامعه داخلی قرار دارد و آذربایجانی‌ها نیز خواستار قدرت بیشتر برای به دست آوردن امتیازهای سرزمینی هستند. این وضعیت نشان می‌دهد که بحران در روابط دو کشور به سادگی حل نخواهد شد و به واسطه عوامل‌های بیرونی نیز پیچیده‌تر شده است. با وجود ارائه پیشنهادها و راهکارهای متعدد، هیچ‌یک به‌طور کامل عملی نشده است.

روش این نوشتار از نوع کیفی و به صورت اکتشافی تحلیلی است. داده‌های نوشتار از نوع غیرکمی است و بیشتر بر داده‌های تاریخی تکیه می‌کنیم. اکتشافی از این جهت است که موضوع نوشتار چندان سابقه نداشته است و این نوشتار از کارهای اولیه در این زمینه محسوب می‌شود. تحلیلی از این جهت است که در پی پیدا کردن دلایل ناکارآمدی دیپلماسی شهروندی و راهبردهای غلبه بر آن در منازعه آذری‌ارمنی در قفقاز هستیم. البته در مورد پدیده‌های سیاسی، بررسی روابط علی به‌گونه‌ای قطعی امکان‌پذیر نیست، بلکه این نوع روابط همواره با درصدی از احتمال بیان می‌شود. تمرکز بر تحلیل مانع‌ها و چالش‌های موجود در به‌کارگیری مؤثر دیپلماسی شهروندی است و با شناسایی روابط علت و معلولی، به عامل‌های محدودکننده در دستیابی به نتایج مطلوب می‌پردازیم. پرسش اصلی نوشتار این است که چرا و چگونه برخی طرح‌های دیپلماسی شهروندی در این حوزه به نتیجه مطلوب نرسیده‌اند.

پیشینه پژوهش

تاکنون از سوی دولت‌ها و سازمان‌های بین‌المللی برای حل درگیری‌ها و اختلاف‌ها میان ارمنستان و جمهوری آذربایجان تلاش‌های مختلفی شده است که موجب ناامنی در منطقه قفقاز جنوبی شده است. این تلاش‌ها بیشتر به‌وسیله دیپلماسی رسمی و برخی به‌وسیله دیپلماسی

غیررسمی انجام شده است، اما در سه دهه گذشته نتوانسته‌اند به کاهش تنش‌ها کمک کنند. در ادامه مهم‌ترین تلاش‌ها در این زمینه را بررسی می‌کنیم.

پژوهش‌های مختلفی در مورد تلاش‌های دیپلماسی رسمی برای حل درگیری قره‌باغ انجام شده است. گزارش سرویس پژوهش‌های کنگره ایالات متحد (۲۰۲۱) با عنوان «آذربایجان و ارمنستان: درگیری ناگورنو و قره‌باغ» تلاش‌های دیپلماتیک رسمی، از جمله مذاکرات صلح و میانجیگری‌های بین‌المللی برای حل درگیری قره‌باغ را بررسی می‌کند. نویسنده در این گزارش به شناسایی مانع‌ها و چالش‌های پیش‌رو در دستیابی به صلح می‌پردازد. نتایج نشان می‌دهد که پیچیدگی‌های تاریخی و سیاسی مانع تحقق هدف‌های این تلاش‌ها شده‌اند. گئوکچیان (۲۰۲۰) در مقاله «صلح مرده در قره‌باغ کوهستانی و محدودیت‌های دیپلماسی رسمی برای حل درگیری»، به چرایی شکست دیپلماسی رسمی (مسیر یک) در حل درگیری قره‌باغ می‌پردازد. او با اشاره به اینکه تلاش‌ها برای صلح باید هم‌زمان در سطح‌های مختلف دنبال شود، به ضرورت استفاده از رویکردی چندمنظوره به صلح با تکیه بر مداخله‌های بازیگران مختلف تأکید می‌کند.

ذکی و پاشالو (۱۳۹۷) در مقاله «عملکرد میانجیگری جمهوری اسلامی ایران در بحران ژئوپلیتیک قره‌باغ» به تلاش‌های ایران برای حل بحران قره‌باغ به‌وسیله دیپلماسی رسمی پرداخته‌اند. آن‌ها می‌گویند ایران به دنبال جلوگیری از گسترش بحران به مرزهای خود و جلوگیری از شکل‌گیری ائتلاف‌های ضد ایران بوده است، اما به دلیل پیچیدگی‌های ژئوپلیتیکی و مانع‌های خارجی، تلاش‌ها با شکست روبه‌رو شده است. معین‌آبادی و صدری علی‌بابالو (۱۳۹۴) در مقاله «بررسی عملکرد سازمان امنیت و همکاری اروپا در بحران قره‌باغ»، ناکامی این سازمان در حل بحران قره‌باغ را تحلیل می‌کنند. به باور آن‌ها رقابت قدرت‌های بزرگ در درون سازمان امنیت و همکاری اروپا و انتقال رقابت‌های ژئوپلیتیکی از سازمان ملل به این سازمان، مانع عملکرد مؤثر آن شده است. نتایج نشان می‌دهد که این رقابت‌ها سبب حفظ وضعیت «نه جنگ، نه صلح» در منطقه شده و نیاز به تفکر جدید برای حل درگیری را برجسته کرده است.

محبوبی و موسوی (۱۳۹۲) در مقاله «سیاست خارجی جمهوری اسلامی در قبال مناقشه قره‌باغ» سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران در برابر درگیری قره‌باغ را در سال‌های ۱۹۹۰ تا ۲۰۱۲ تحلیل می‌کنند. آن‌ها یکی از تلاش‌های دیپلماسی رسمی را بررسی می‌کنند که هدفش میانجیگری برای کاهش تنش میان ارمنستان و جمهوری آذربایجان بود. نتایج نشان می‌دهد که با وجود تلاش‌های ایران در قالب دیپلماسی رسمی، به دلیل نزدیکی جمهوری آذربایجان به غرب و بی‌اعتمادی میان طرف‌ها، این تلاش‌ها به موفقیت پایدار در حل درگیری منجر نشد. هوپمن (۲۰۱۴) در مقاله «نقش و اثربخشی گروه مینسک با نظارت سازمان امنیت و همکاری اروپا در درگیری قره‌باغ»، به تلاش‌های این گروه برای ایجاد گفت‌وگو و اعتمادسازی میان ارمنستان و جمهوری آذربایجان می‌پردازد. او نتیجه می‌گیرد که به دلیل نبود اراده سیاسی قوی و مداخله خارجی، این تلاش‌ها در دستیابی به صلح پایدار موفق نبوده‌اند.

پژوهش‌های دیگری تلاش‌های دیپلماسی غیررسمی و نقش مشارکت جامعه مدنی در حل درگیری قره‌باغ را بررسی کرده‌اند. بلاهوا (۲۰۱۹) در مقاله «قره‌باغ: مانع‌های حل درگیری یخ‌زده» مانع‌های موجود در حل منازعه قره‌باغ را بررسی می‌کند. هدف اصلی او تحلیل عامل‌هایی است که از پیشرفت مذاکرات صلح و دستیابی به راه‌حل‌های پایدار جلوگیری می‌کنند. نتایج نشان می‌دهد که دلایل سیاسی، اجتماعی و تاریخی به هم پیوسته‌ای وجود دارد که به تعمیق این درگیری کمک می‌کند و ضرورت رویکردهای جدید و جامع برای حل آن را برجسته می‌کند. گیبولایوا (۲۰۱۲) در مقاله «قره‌باغ دو: چگونه رسانه‌های جدید و ابتکارهای دیپلماسی مسیر دوم تغییر ایجاد می‌کنند» نقش رسانه‌های جدید و دیپلماسی مسیر دوم در درگیری قره‌باغ را بررسی می‌کند. او نشان می‌دهد که رسانه‌های جدید و دیپلماسی مسیر دوم فرصت‌های جدیدی برای گفت‌وگو و تعامل ایجاد کرده و درک بهتری میان طرف‌های درگیر فراهم می‌کنند. همچنین به ظرفیت این ابزارها در حمایت از حل درگیری‌ها و ایجاد صلح، در کنار روش‌های دیپلماتیک سنتی، اشاره دارد.

پاشایوا (۲۰۱۲) در مقاله «ارزیابی تأثیر ابتکار عمل مسیر دو در روند صلح قره‌باغ کوهستانی» بیان می‌کند که تلاش‌های بیست ساله میانجیگری سازمان امنیت و همکاری اروپا در درگیری ارمنستان و جمهوری آذربایجان بر سر قره‌باغ کوهستانی با دیپلماسی رسمی بی‌نتیجه بوده

است. او برخی ابتکارهای دیپلماسی غیررسمی (مسیر دو) را بررسی می‌کند و معتقد است که برای دستیابی به تعامل، طرف‌ها باید در کنار استفاده از دیپلماسی رسمی، از دیپلماسی غیررسمی نیز استفاده کنند. غیلانیان (۲۰۱۰) در کتاب «توانمندسازی و مشارکت جامعه مدنی در حل درگیری‌ها: مورد قره‌باغ کوهستانی» به اهمیت مشارکت عمیق‌تر جامعه مدنی در حل درگیری‌ها می‌پردازد. به باور او فقط با توانمندسازی شهروندان با آگاهی بیشتر و مشارکت فعال جامعه مدنی، نخبگان سیاسی مجبور به عمل مسئولانه و گفت‌گویی صادقانه خواهند شد. برای شکستن بن‌بست کنونی، ابتکاری جدید مبتنی بر نقش شهروندان نیاز است که گزینه‌هایی غیر از جنگ را در نظر بگیرند و در فرایند آشتی مشارکت کنند.

با توجه به پژوهش‌های انجام‌شده، نوآوری این نوشتار این است که با نگاه به تجربه‌های موفق دیپلماسی شهروندی، علاوه بر ارائه مدلی از صلح در قالب این نوع از دیپلماسی به‌عنوان مکمل دیپلماسی رسمی، به آسیب‌شناسی تلاش‌های پیشین دیپلماسی شهروندی در روابط جمهوری آذربایجان و ارمنستان می‌پردازیم.

رویکرد نظری: هویت‌ها و دیپلماسی شهروندی

نظریه هویت در سازه‌انگاری، به‌عنوان یکی از نظریه‌های مهم روابط بین‌الملل، به نقش انگاره‌های هویتی و ساختارهای اجتماعی در شکل‌گیری و تداوم رفتارهای سیاسی کشورها می‌پردازد. این نظریه بیان می‌کند که هویت‌های جمعی و فردی در تأثیر عامل‌های مختلفی از جمله فرهنگ، تاریخ و تعامل‌های اجتماعی شکل می‌گیرند و این هویت‌ها به‌نوبه خود تأثیر قابل توجهی بر شیوه نگرش و رفتار کشورها در عرصه بین‌المللی دارند. یکی از مفاهیم اصلی در این نظریه، توجه به نقش عامل‌های منفی در ساخت هویت‌هاست؛ به این معنا که دشمنی‌ها، سوءتفاهم‌ها و تصویرهای منفی می‌توانند به‌شدت روابط میان کشورها را در تأثیر قرار دهند و سبب ایجاد تنش و بی‌اعتمادی شوند (Fearon and Wendt, 2005: 64; Kosłowski and Kratochwil, 1995: 134-136).

در این بستر، دیپلماسی شهروندی به‌عنوان ابزاری مؤثر برای تغییر تصاویر منفی مطرح می‌شود. این دیپلماسی که شامل روابط مستقیم مردم دو کشور است، می‌تواند به تدریج نگرش‌های منفی

موجود در سطح‌های دولتی را تغییر دهد. این نوع دیپلماسی با برنامه‌های تبادل فرهنگی، گردشگری، همکاری‌های علمی و آموزشی و فعالیت‌های هنری و ورزشی انجام می‌شود. در این فرایند، افراد با تجربه‌های مستقیم، می‌توانند جنبه‌های مثبت و انسانی یکدیگر را ببینند که به کاهش سوءتفاهم‌ها و بهبود روابط میان کشورها کمک می‌کند. با توسعه فناوری اطلاعات در اواخر قرن بیستم (Adesina, 2017)، ماهیت فعالیت‌های دیپلماتیک دگرگون شد و در آغاز هزاره سوم، انواع مختلفی از دیپلماسی، برای پیشبرد سیاست خارجی و داشتن نقش مؤثر دولت‌ها در عرصه روابط بین‌الملل، به کار گرفته می‌شود. دیپلماسی سنتی کارایی خود را به‌طور قابل توجهی از دست داده و دیپلماسی عمومی دچار تحول‌های عمیقی شده است. ابعاد آن گسترش یافته و وظایف جدید دیگری نیز برای آن تعریف شده است (Riordan, 2019: 29-31). در این میان، دیپلماسی شهروندی برای انجام فعالیت‌هایی که تاکنون به‌وسیله دولت‌ها قابل انجام نبوده‌اند، وارد عرصه فعالیت‌های دیپلماتیک شده است. با این تفاوت که بازیگران اصلی آن شهروندان و نه دولت‌ها هستند (Ogunnubi and Uchenna, 2022: 136-137). دیپلماسی شهروندی بر مفهوم شهرونددیپلمات استوار است که به مجموعه کنش‌ها و واکنش‌های آگاهانه شهروندان یک کشور برای تأمین هدف‌ها و منافع ملی، منطقه‌ای و بین‌المللی گفته می‌شود.

دیپلماسی شهروندی زمانی اجرا می‌شود که راه‌های رسمی نتوانند در کاهش تنش‌ها میان دولت‌ها مؤثر باشند. یکی از علت‌های مهم بحران‌های سیاسی بین‌المللی، نبود ارتباط کافی میان مردم است. در دنیای امروز، شناخت متقابل از اخلاق و رفتار یکدیگر در رفع بحران‌ها تأثیر زیادی دارد. نداشتن تفاهم بین‌المللی، ناشی از ناتوانایی ملت‌ها در به‌دست‌آوردن اطلاعات لازم در مورد زندگی جمعی یکدیگر و بی‌اعتمادی نسبت به یکدیگر است. ارتباط‌های ناکافی می‌تواند سبب برداشت‌های غیرواقعی از سایر ملت‌ها شود. برقراری ارتباط در چهارچوب دیپلماسی شهروندی برای توسعه روابط انسانی، رفع اختلاف‌ها و ایجاد تفاهم در جوامع اهمیت ویژه‌ای دارد (Okechukwu and Offu, 2021: 115-118).

برنامه‌های تبادل فرهنگی و آموزشی، یکی از شیوه‌های دیپلماسی شهروندی است که به دانش‌آموزان و دانشجویان کشورهای دشمن فرصت آشنایی نزدیک با فرهنگ، تاریخ و زبان یکدیگر را می‌دهد. برگزاری کارگاه‌ها و سمینارهای فرهنگی، تاریخی و هنری نیز به درک و

احترام متقابل کمک می‌کند. این برنامه‌ها به‌عنوان ابزارهای مؤثر دیپلماسی شهروندی، نقش مهمی در کاهش دشمنی‌ها و افزایش تفاهم میان جوامع دارند (Hanada, 2023: 18-19; Knight, 2022: 80-81 and Prudence Chou and Spangler, 2018). برنامه اراسموس پلاس^۱ یکی از برنامه‌های برجسته تبادل آموزشی و فرهنگی اتحادیه اروپا است. این برنامه فرصت‌های تحصیل، کارآموزی و آموزش در کشورهای مختلف را فراهم می‌کند و به دانشجویان و کارکنان امکان تجربه زندگی در محیط‌های چندفرهنگی را می‌دهد. این آشنایی با نگرش‌ها و ارزش‌های متفاوت می‌تواند به افزایش درک و احترام متقابل، کاهش تعصب‌ها و تغییر نگرش‌ها منجر شود (Goksu, 2020). اراسموس پلاس نقش مهمی در افزایش ثبات و همکاری کشورهای بالکان غربی داشته است. این برنامه با فراهم کردن فرصت‌های تبادل، به ترویج تفاهم و کاهش تنش‌های قومی و ملی کمک کرده است.

یکی دیگر از شیوه‌های دیپلماسی شهروندی، گفت‌وگوهای میان مردم است. این گفت‌وگوها شامل برگزاری نشست‌های محلی است که افراد عادی از هر دو کشور در آن شرکت کرده و در مورد تجربه‌ها، نگرانی‌ها و امیدهای خود بحث می‌کنند. این نشست‌ها به کاهش درگیری‌های هویتی کمک می‌کند و به‌عنوان بخشی از طرح‌های مشترک، به همکاری در زمینه‌های محیط زیست، بهداشت و آموزش می‌پردازد (Lohmann and Van Tile, 2011: 33-42). در منطقه بالکان، پس از جنگ‌های یوگسلاوی^۲، طرح «شبکه گفت‌وگوی نانس»^۳ را نانسن آکادمی^۴ در نروژ تأسیس کرد. این طرح با برگزاری نشست‌های گفت‌وگو میان افراد از گروه‌های قومی مختلف، به بحث در مورد تجربه‌های و نگرانی‌ها پرداخت و روابط اجتماعی را بهبود بخشید. همچنین کارگاه‌های آموزشی با تمرکز بر مهارت‌های ارتباطی و مدیریت تعارض برگزار شد که به افزایش درک متقابل و کاهش تعصبات کمک کرد (Sivertsen, 2015). افراد شرکت‌کننده در این برنامه از نزدیک با فرهنگ یکدیگر آشنا شدند و دیدگاه‌های جدیدی در مورد یکدیگر پیدا کردند که به تقویت پایداری صلح و همکاری‌های بیشتر در منطقه بالکان منجر شد.

^۱ . Erasmus

^۲ . Yugoslavian Wars

^۳ . Nansen Dialogue Network (NDN)

^۴ . Nansen Academy

رسانه‌ها و شبکه‌های اجتماعی به‌عنوان ابزارهای دیپلماسی شهروندی نقش مهمی در کاهش تنش‌ها و تسهیل فرایندهای صلح‌آمیز دارند. این شبکه‌ها با ارائه اطلاعات و ایجاد ارتباط‌های سریع، به درک بهتر موضوع‌ها و تبادل دیدگاه‌ها کمک می‌کنند. ممکن است اطلاعات نادرست منتشر کنند، اما تأثیر مثبت آن‌ها در تشویق مشارکت اجتماعی، راه‌اندازی کارزارهای اجتماعی و ترویج فعالیت‌های حقوق بشری و محیط زیستی انکارناپذیر است (Seyidov, 2023: 94). شبکه‌های اجتماعی با ترویج ارتباط‌های مستقیم و ایجاد فضای همکاری و همدلی، به تقویت فرایند صلح‌سازی کمک می‌کنند (Parveen, 2021). فرایند صلح ایرلند شمالی از موفق‌ترین نمونه‌هایی است که رسانه‌های سنتی و جدید نقش مهمی در کاهش تنش‌ها داشتند. رسانه‌های سنتی مانند روزنامه‌ها، رادیو و تلویزیون با اطلاع‌رسانی و تحلیل‌های کارشناسانه به شکل‌دهی افکار عمومی و ایجاد فضای مذاکره کمک کردند. همچنین رسانه‌های بین‌المللی با پوشش گسترده درگیری، فشار بیشتری بر رهبران سیاسی وارد کردند (Rodriguez-Davis, 2023).

امروزه رسانه‌های اجتماعی به مردم امکان می‌دهند که نظرها و تجربه‌های خود را به اشتراک بگذارند و فضایی برای گفت‌وگو ایجاد کنند. کارزارهای رسانه‌ای شامل هشتک‌های صلح و ویدئوهای کوتاه، تجربه‌های دوران درگیری و تلاش‌های صلح را به تصویر می‌کشند و به افزایش درک و همدلی کمک می‌کنند. همچنین وبینارها و برنامه‌های آموزشی آنلاین در زمینه حل درگیری به‌وسیله این شبکه‌ها اجرا می‌شوند و به تقویت دیپلماسی شهروندی کمک می‌کنند (Miu, 2022).

راهبردهای دیپلماسی شهروندی

Source: Author

دیپلماسی شهروندی ارمنی آذری: تجربه‌ها، چالش‌ها و اقدام‌های مؤثر

درگیری میان جمهوری آذربایجان و ارمنستان نمونه‌ای بارز از تأثیر هویت‌های ملی و تاریخی بر روابط بین‌المللی است. هویت ملی جمهوری آذربایجان بر مبنای یکپارچگی سرزمینی و بازپس‌گیری قره‌باغ کوهستانی استوار است، درحالی‌که برای ارمنستان، هویت ملی با دفاع از جمعیت ارمنی‌نشین قره‌باغ و حفظ حقوق تاریخی و فرهنگی آرامنه پیوند خورده است. این هویت‌های متضاد و منافع مرتبط با آن‌ها، زمینه‌ساز درگیری‌های متعدد و تنش‌های مداوم میان دو کشور شده‌اند. رسانه‌ها و تبلیغات می‌توانند نقش زیادی در شکل‌گیری و تشدید درگیری داشته باشند (Matamoros-Fernandes and Farkas, 2021). در درگیری میان جمهوری آذربایجان و ارمنستان، رسانه‌های دو کشور با استفاده از تبلیغات دولتی، تصویری منفی و دشمنانه از کشور مقابل ارائه می‌دهند. این تبلیغات شامل تأکید بر قربانی‌شدن در جنگ‌ها و اشغال سرزمین‌ها، نقض حقوق بشر توسط طرف مقابل و تأکید بر جنایت‌های تاریخی است که سبب افزایش دشمنی و بی‌اعتمادی میان دو ملت شده است.

رسانه‌ها و تبلیغات در جمهوری آذربایجان و ارمنستان با تکیه بر تفاوت‌های فرهنگی، زبانی و دینی میان دو ملت، هویت‌های متضاد را تقویت کرده و تصویری از «دیگری» به‌عنوان دشمن یا تهدید ارائه می‌دهند (Sahakyan, 2023). در جمهوری آذربایجان، رسانه‌ها آرامنه را به‌صورت غیرانسانی توصیف و احساسات ضدارمنی را ترویج می‌کنند. برای نمونه، یک وبلاگ‌نویس آذربایجانی در پستی در مورد تیراندازی به یک غیرنظامی ارمنی (یک چوپان) نتیجه‌گیری کرده است که «به‌هرحال، یک ارمنی کمتر است و این خوشحال‌کننده‌ترین بخش این خبر است» (Seyidov, 2023; Transparency, 2022; Oganova, 2021; Public Report, 2020: De (Wall, 2019: 124-127).

رسانه‌های ارمنی با تأکید بر تاریخچه درگیری و جنگ‌های قره‌باغ، آذربایجانی‌ها را دشمنانی بی‌رحم و تهدیدی علیه هویت ملی ارمنی تصویرسازی می‌کنند. این رسانه‌ها با روایت داستان‌های شخصی قربانیان جنگ و استفاده از زبانی تحقیرآمیز، احساسات عمومی را علیه آذربایجانی‌ها تحریک و آنان را بربر، وحشی و غاصب بی‌فرهنگ معرفی می‌کنند (EPF Armenia, 2013). همچنین تصویرها و ویدئوهایی منتشر شد که سربازان و غیرنظامیان آذری را در وضعیت‌های ناخوشایند و تحقیرآمیز نشان می‌داد و تلاش می‌شد که آن‌ها را به‌عنوان تهدیدهای غیراخلاقی و ضدانسانی نمایش دهند (Amnesty International, 2020). نتیجه این

تبلیغات، افزایش بی‌اعتمادی و دشمنی میان دو ملت و تداوم و تشدید درگیری میان ارمنستان و جمهوری آذربایجان است.

تاریخ نقش مهمی در تشدید تعارض‌ها میان جمهوری آذربایجان و ارمنستان دارد؛ هر دو کشور از روایت‌های تاریخی برای تقویت هویت ملی و مشروعیت‌بخشی به ادعاهای خود استفاده می‌کنند. این روایت‌ها با تأکید بر جنایت‌ها و رنج‌های گذشته، به تعمیق بی‌اعتمادی میان دو ملت دامن می‌زنند. رسانه‌ها و مقام‌های جمهوری آذربایجان به‌طور مداوم به کشتار خوجالی^۱ در سال ۱۹۹۲ (Cornell, 2000: 169-172; De Wall, 2003: 81-83; Fakhri & Sadeghi, 2017) اشاره می‌کنند و آن را نمادی از جنایت‌های ارامنه می‌دانند. ارمنستان نیز با تأکید بر سرکوب و کشتار ارامنه در دوره عثمانی، حس قربانی‌شدگی خود را تقویت می‌کند (Partnership Foundation, 2014).

فرهنگ و آموزش در شکل‌دهی به نگرش‌ها و باورهای جامعه نقش اصلی دارند و می‌توانند در تداوم یا کاهش درگیری میان کشورها مؤثر باشند (Kovinthan Levi, 2022). در روابط میان جمهوری آذربایجان و ارمنستان، این عامل‌ها سبب تعمیق تعارض‌ها شده‌اند. سیستم‌های آموزشی در هر دو کشور روایت‌های خاصی از تاریخ و هویت ملی را ترویج می‌کنند که به افزایش بی‌اعتمادی و دشمنی میان دو ملت منجر می‌شود. در کتاب‌های درسی تاریخ جمهوری آذربایجان، بر قربانی‌شدن آذربایجانی‌ها در جنگ‌های قره‌باغ تأکید زیادی می‌شود. برای نمونه، در کتاب‌های درسی تاریخ پایه پنجم تا یازدهم، فصل‌های متعددی به شرح این جنگ‌ها و فاجعه‌ها اختصاص داده شده است و از ارمنی‌ها به‌عنوان افرادی «خائن و دروغ‌گو» یاد می‌شود، به‌ویژه، فصل مربوط به «نسل‌کشی خوجالی» در کتاب تاریخ پایه یازدهم، تصویری منفی از ارامنه ارائه می‌دهد (Ghazaryan and Huseynli, 2022).

از سوی دیگر، سیستم آموزشی ارمنستان بر جنایت‌های تاریخی علیه ارامنه تأکید دارد و حس قربانی‌بودن و نیاز به حفاظت از حقوق آن‌ها را تقویت می‌کند (Sayfutdinova, 2011). در کتاب‌های درسی ارمنستان، برای نخستین بار در کلاس نهم به درگیری‌های قره‌باغ و فاجعه‌های رخ داده اشاره می‌شود (Barkhudaryan, 2007). این کتاب‌ها از اصطلاح‌هایی مانند «قتل عام» و «پاک‌سازی قومی» برای اشاره به اقدام‌های آذربایجانی‌ها استفاده می‌کنند که سبب تشدید دشمنی میان دو ملت می‌شود (Barkhudaryan, 2008). رسانه‌ها و محصولات فرهنگی نیز نقش مهمی در تقویت هویت‌های ملی متضاد دارند. در جمهوری آذربایجان، شبکه‌هایی مانند

^۱ Khojaly Massacre

آرتی‌وی^۱ و آی‌تی‌وی^۲ مستمر برنامه‌ها و مستندهایی در مورد رویداد خوجالی و درگیری‌های قره‌باغ تولید و پخش می‌کنند و احساسات ملی‌گرایانه را تقویت می‌کنند. فیلم‌های سینمایی مانند «خوجا»^۳ نیز به‌ویژه بر نقش آرامنه به‌عنوان «دشمن» تأکید می‌کنند. رسانه‌های ارمنستان نیز با شبکه‌های عمومی مانند تلویزیون عمومی ارمنستان^۴ و شانت تی‌وی^۵، به بازنمایی منفی از آذربایجانی‌ها و تأکید بر اهمیت حفظ هویت و حقوق آرامنه در قره‌باغ پرداخته‌اند (Seyidov, 2023; EPF Armenia, 2013). بنابراین فرهنگ و آموزش به‌عنوان ابزارهای تعارض، نقش مهمی در تشدید درگیری میان جمهوری آذربایجان و ارمنستان دارند. برای کاهش تنش‌ها و حرکت به‌سوی صلح پایدار، به بازبینی و تعدیل این روایت‌ها و ترویج درک متقابل و همکاری میان دو کشور نیاز است (Mammadova, 2016; Mikaelian, 2011).

تاکنون در زمینه دیپلماسی شهروندی برای کاهش تنش‌ها میان جمهوری آذربایجان و ارمنستان تلاش‌هایی شده است. این برنامه‌ها را بیشتر سازمان‌های غیردولتی، مؤسسه‌های پژوهشی و دانشگاه‌ها و گاهی با حمایت نهادهای بین‌المللی اجرا کرده‌اند. ابتدا به برخی اقدام‌های انجام‌شده در سه دهه اخیر اشاره و سپس دلایل موفق نبودن این برنامه‌ها را بررسی می‌کنیم.

مشارکت اروپایی‌ها برای حل مسالمت‌آمیز درگیری قره‌باغ، ابتکاری با حمایت اتحادیه اروپا است که به ترویج صلح و کاهش تنش‌ها میان جمهوری آذربایجان و ارمنستان می‌پردازد. این ابتکار با همکاری با سازمان‌های جامعه مدنی و مؤسسه‌های پژوهشی به دنبال ایجاد فضایی برای گفت‌وگو و تقویت صلح پایدار است. هدف‌های آن شامل ترویج صلح و امنیت، تقویت جامعه مدنی و افزایش آگاهی عمومی در مورد اهمیت صلح است. برنامه‌های این ابتکار شامل برگزاری گفت‌وگوها، تولید محتوای رسانه‌ای مشترک و اجرای طرح‌های پژوهشی است (Pashayeva, 2012: 117; International Alert: 2011).

---

1. AzTV

2. ITV

3. Xoca (2012)

4. Public Television of Armenia

5. Shant TV

6. European Partnership for the Peaceful Settlement of the Conflict over Nagorno-Karabakh (EPNK)

مرکز رصد تحولات درگیری‌ها^۱، سازمان غیردولتی است که در ترویج صلح و کاهش تنش‌ها در مناطق درگیر، به‌ویژه در درگیری قره‌باغ، فعالیت می‌کند. این مرکز با برنامه‌های گفت‌وگو، آموزش و همکاری‌های مشترک، به ایجاد تفاهم و تقویت ارتباط‌ها میان جوامع ارمنی و آذربایجانی کمک می‌کند. هدف‌های آن ترویج صلح، تقویت جامعه مدنی و توانمندسازی جوانان و رهبران در مدیریت درگیر و ترویج صلح است. برنامه‌های این سازمان شامل کارگاه‌ها، نشست‌های گفت‌وگو، برنامه‌های آموزشی، طرح‌های تبادل فرهنگی و پژوهش‌های مشترک است (Imaginedialogue, 2019).

«نامه‌هایی برای صلح»^۲ ابتکاری انسانی است که به تقویت روابط شهروندی میان جمهوری آذربایجان و ارمنستان می‌پردازد. هدف این برنامه شکستن دیوارهای بی‌اعتمادی و ایجاد ارتباط مستقیم میان شهروندان است. شرکت‌کنندگان از گروه‌های مختلف سنی و اجتماعی، نامه‌هایی در مورد تجربه‌ها و زندگی روزمره خود می‌نویسند. برنامه با نظارت سازمان‌های غیردولتی اجرا شده و شامل نشست‌ها و کارگاه‌های مشترک برای دیدار حضوری یا ویدئوکنفرانس است. این ابتکار نمونه‌ای از دیپلماسی شهروندی است که نشان می‌دهد چگونه ارتباط‌های انسانی می‌تواند به کاهش تنش‌ها و تقویت صلح کمک کند، هرچند چالش‌هایی مانند مانع‌های زبانی و مسائل امنیتی وجود دارد (Aliyev, 2024).

چندین طرح دیپلماتیک نیز برای جلب نمایندگان رسانه‌های ارمنستان و جمهوری آذربایجان برگزار شده است. یک نمونه برجسته از این اقدام‌ها، طرح حمایت از رسانه‌های قفقاز^۳ است که در سال‌های ۱۹۹۷ تا ۲۰۰۰ با تأمین مالی وزارت امور خارجه سوئیس انجام شد. هدف این طرح، تسهیل سفر خبرنگاران به مناطق درگیر و فراهم کردن امکانات لازم برای عملیات رسانه‌ای بود. این ابتکارها نشان‌دهنده اهمیت تبادل‌ها و گفت‌وگوها در مقابله با چالش‌ها هستند. برای نمونه، خبرنگاران آذربایجانی در سال ۱۹۹۷ به ارمنستان و قره‌باغ سفر کردند و در سال ۱۹۹۹، خبرنگاران ارمنی به جمهوری آذربایجان رفتند که تأثیر مثبت این تبادل‌ها را در تلاش‌های حل درگیری نشان می‌دهند (Pashayeva, 2012: 113).

^۱. Imagine Center for Conflict Transformation

^۲. Letters for Peace

^۳. Caucasus Media Support Project (CMSP)

در جهت تقویت روابط ارمنی‌آذری و کاهش تنش‌ها، برنامه‌های تبادل فرهنگی می‌توانند به‌عنوان راهبردی مؤثر عمل کنند. این برنامه‌ها شامل برگزاری تبادل‌های دانش‌آموزی است که در آن دانش‌آموزان از هر دو کشور فرصت دارند به کشور دیگر سفر کنند و در محیط‌های آموزشی و فرهنگی جدید قرار بگیرند. این نوع تبادل نه تنها به آن‌ها این امکان را می‌دهد که با فرهنگ و زبان یکدیگر آشنا شوند، بلکه درک عمیق‌تری از نگرانی‌ها و ارزش‌های اجتماعی طرف مقابل پیدا می‌کنند. علاوه بر این، برگزاری کارگاه‌ها و نشست‌های مشترک با حضور کارشناسان و دانشمندان از هر دو کشور، می‌تواند بستری برای تبادل تجربه‌ها و نظرها فراهم کند و به شناسایی اشتراک‌ها و تفاوت‌های فرهنگی کمک کند. گفت‌وگوهای میان مردم نیز از دیگر راهبردهای مؤثر در دیپلماسی شهروندی به شمار می‌آید. برگزاری نشست‌های گفت‌وگو میان گروه‌های اجتماعی، فرهنگی و علمی از هر دو کشور می‌تواند به ایجاد فضای امن و دوستانه برای بحث و تبادل نظر در مورد مسائل مشترک و نگرانی‌ها کمک کند. این نشست‌ها می‌تواند به‌صورت دوره‌ای و در مکان‌های مختلف برگزار شود تا دسترسی به آن‌ها آسان‌تر باشد. همچنین اجرای طرح‌های مشترک فرهنگی و اجتماعی که در آن اعضای هر دو کشور به‌صورت فعال مشارکت داشته باشند، می‌تواند به تقویت روابط و ایجاد تجربه‌های مثبت مشترک منجر شود.

استفاده از رسانه‌ها و شبکه‌های اجتماعی به‌عنوان ابزاری برای اطلاع‌رسانی و ترویج فعالیت‌های اجتماعی مثبت نیز اهمیت ویژه‌ای دارد. راه‌اندازی کارزارهای اطلاع‌رسانی در رسانه‌های اجتماعی که در آن‌ها پیام‌های سازنده و فعالیت‌های مثبت دو کشور به اشتراک گذاشته شود، می‌تواند به ایجاد حس همبستگی و تشویق به همکاری کمک کند. ترویج فعالیت‌های اجتماعی مشترک در بستر رسانه‌های اجتماعی با هدف جلب مشارکت عمومی و ارتقای تعامل‌های فرهنگی، به معرفی طرح‌های موفق دیپلماسی شهروندی و دعوت از افراد برای مشارکت در این طرح‌ها خواهد پرداخت. این اقدام‌ها می‌تواند به تدریج به تلافی تصورهای از یکدیگر و کاهش تنش‌ها و تقویت روابط ارمنی‌آذری منجر شود و فضای تعامل و همبستگی را در این دو کشور فراهم کند.

دلایل موفق نبودن دیپلماسی شهروندی ارمنی‌آذری

برنامه‌های دیپلماسی شهروندی جمهوری آذربایجان و ارمنستان، با هدف کاهش تنش‌ها و تقویت ارتباط‌ها، از دهه‌های گذشته به دنبال ایجاد فضاهایی برای گفت‌وگو، تبادل نظر و تعامل مستقیم میان مردم دو کشور برنامه‌ریزی شده‌اند. با این حال تا امروز، این برنامه‌ها نتوانسته‌اند به موفقیت کامل دست یابند، به دلیل محدودیت‌های سیاسی، امنیتی و اقتصادی و همچنین تفاوت‌های تاریخی و ملی که بر روابط دوجانبه دو کشور تأثیرگذار بوده‌اند.

تاریخچه پیچیده و طولانی درگیری: درگیری قره‌باغ در میان جمهوری آذربایجان و ارمنستان از پیچیده‌ترین درگیری‌های قومی و سیاسی قفقاز جنوبی است. ریشه‌های این درگیری به دوران باستان و قرن‌های وسطی بازمی‌گردد. در قرن نوزدهم، با گسترش امپراتوری روسیه به قفقاز، تنش‌های قومی و مذهبی میان ارمنه و آذربایجانی‌ها افزایش یافت. در دوران اتحاد شوروی، قره‌باغ به عنوان منطقه‌ای خودمختار در جمهوری آذربایجان شناخته شد که نارضایتی ارمنه را به همراه داشت. پس از فروپاشی اتحاد شوروی در سال ۱۹۹۱، درگیری به جنگ همه‌جانبه میان جمهوری آذربایجان و ارمنستان تبدیل شد. جنگ سال‌های ۱۹۹۲ تا ۱۹۹۴ تلفات و آوارگی گسترده‌ای داشت و با آتش‌بس ناپایداری پایان یافت. مذاکرات صلح بی‌نتیجه ماند و درگیری‌های نظامی دوباره در سال‌های ۲۰۱۶، ۲۰۲۰ و ۲۰۲۳ نشان داد که درگیری همچنان فعال است (Valizadeh and Erfani, 2024). این درگیری با هویت ملی هر دو کشور گره خورده است. برای ارمنه، قره‌باغ بخشی از تاریخ و هویت ملی ارمنی است، درحالی‌که برای آذربایجانی‌ها، بخشی از قلمروی ملی آن‌هاست. این دیدگاه‌های متعارض را سیاست‌های رسمی تقویت کرده و سبب تشدید ملی‌گرایی و دشمنی‌های قومی شده است. بی‌اعتمادی و سوءبرداشت‌های تاریخی میان ارمنه و آذربایجانی‌ها مانع پذیرش گسترده تلاش‌های دیپلماسی شهروندی شده است. به طور کلی، زمینه پیچیده درگیری قره‌باغ سبب شده است که تلاش‌های دیپلماسی شهروندی موفقیت کامل نداشته باشند. برای اثربخشی این تلاش‌ها، نیاز به راهبردهای جدید، حمایت بیشتر و همکاری‌های گسترده‌تر بین‌المللی و محلی است.

سازگار نبودن دیپلماسی شهروندی و دیپلماسی دولتی: دیپلماسی دولتی بیشتر بر اساس منافع ملی و راهبردی شکل می‌گیرد و دولت‌ها به دنبال هدف‌هایی مانند حفظ یکپارچگی سرزمینی و

تقویت هویت ملی هستند. برای نمونه، جمهوری آذربایجان به دنبال بازپس‌گیری سرزمین‌های مورد درگیری و ارمنستان حامی استقلال یا خودمختاری قره‌باغ است. این هدف‌های سیاسی معمولاً با رویکردهای سختگیرانه و ملی‌گرایانه همراه است. در برابر، دیپلماسی شهروندی با روابط غیررسمی و تلاش‌های مردم‌محور برای ایجاد درک متقابل و کاهش تنش‌ها عمل می‌کند. این نوع دیپلماسی شامل برنامه‌های تبادل فرهنگی، کارگاه‌های آموزشی، طرح‌های پژوهشی مشترک و تولید محتوای رسانه‌ای مشترک است. اما این تلاش‌ها بیشتر با محدودیت‌ها و مانع‌های قانونی از سوی دولت‌ها روبه‌رو می‌شوند. برای نمونه، برنامه‌های تبادل دانشجویی ممکن است به دلیل نگرانی‌های امنیتی یا حساسیت‌های سیاسی لغو شوند. رسانه‌های دولتی نیز با ترویج روایت‌های ملی‌گرایانه و تضادآمیز، مانع ایجاد فضای مثبت برای گفت‌وگو و تعامل سازنده می‌شوند. این نوع پوشش رسانه‌ای، بی‌اعتمادی و سوءتفاهم‌ها را افزایش می‌دهند و تلاش‌های دیپلماسی شهروندی را به چالش می‌کشد. به‌طور کلی، این تطابق‌نداشتن به دلیل تفاوت‌های اساسی در هدف‌ها و رویکردها، یکی از چالش‌های اصلی در دستیابی به صلح پایدار است. برای افزایش اثربخشی تلاش‌های صلح، به هماهنگی بیشتر میان این دو نوع دیپلماسی، حمایت‌های بین‌المللی و ایجاد فضای مثبت برای گفت‌وگو نیاز است.

عامل‌های منطقه‌ای و بین‌المللی: عامل‌های منطقه‌ای و بین‌المللی و منافع آنان در تشدید و تداوم درگیری‌ها میان جمهوری آذربایجان و ارمنستان بسیار اهمیت دارد. این منافع شامل رقابت‌های جغرافیایی، راهبردی و اقتصادی در منطقه است که برخی کشورها به دنبال تأمین منافع خود هستند. دخالت کشورهای بزرگ با حمایت از یکی از طرف‌ها یا دادن تسلیحات نظامی می‌تواند تنش‌ها را افزایش دهد. علاقه‌مندی برخی کشورها به حفظ و تقویت تأثیرگذاری در منطقه نیز به پیچیدگی روابط منطقه‌ای منجر می‌شود. این عامل‌ها سبب می‌شوند که روابط میان جمهوری آذربایجان و ارمنستان در تأثیر عامل‌های خارجی قرار بگیرد و فرایند حل درگیری‌ها دچار مشکل شود. مداخله‌های کشورهای همسایه مانند ترکیه که از جمهوری آذربایجان حمایت می‌کند و ایران که روابط پیچیده‌ای با هر دو دارد، به وضعیت دامن زده‌اند. رقابت‌های منطقه‌ای و نقش روسیه به‌عنوان بازیگر اصلی، به علاوه منافع قدرت‌های بزرگ مانند ایالات متحد و اتحادیه اروپا، به پیچیدگی اوضاع افزوده‌اند. منابع بزرگ نفت و گاز جمهوری آذربایجان و مسیرهای انتقال انرژی نیز به اهمیت راهبردی منطقه و تداوم درگیری

افزوده‌اند. در ابعاد منطقه‌ای، مسئله قره‌باغ، در قلب این تنش‌ها قرار دارد که به اختلاف‌های تاریخی و قومیتی عمیق منجر شده است. عامل‌های بین‌المللی مانند تحریم‌ها، تأثیرهای اقتصاد جهانی و نقش کشورهای بزرگ نیز تأثیرهای قابل توجهی بر روابط دو کشور دارند. برای موفقیت دیپلماسی شهروندی، هماهنگی و همکاری بیشتر میان بازیگران منطقه‌ای و بین‌المللی، افزایش اعتمادسازی و کاهش نفوذ منافع خارجی ضروری است. حمایت دولتی از نهادهای جامعه مدنی و تلاش برای کاهش تنش‌های داخلی و اقتصادی نیز ضروری است.

نبود مشارکت گسترده مردم: دیپلماسی شهروندی زمانی مؤثر است که مشارکت گسترده‌ای از سوی مردم عادی داشته باشد. در بسیاری از موارد، برنامه‌ها نتوانسته‌اند این مشارکت گسترده را جلب کنند و فقط به نخبگان و گروه‌های محدود توجه داشته‌اند. این ناکامی به چند عامل اساسی برمی‌گردد. تاریخ برخوردهای نظامی و تضادهای فرهنگی و تمدنی میان جمهوری آذربایجان و ارمنستان، به‌ویژه در قره‌باغ، سبب شده است که این دو ملت از یکدیگر فاصله بگیرند و اعتماد متقابل کاهش یابد. این تضادهای تاریخی سبب می‌شود افراد به سمت محافظه‌کاری و تأکید بر مواضع ملیت‌محوری حرکت کنند و از شرکت در فعالیت‌های مشترک با مردم دیگر کشورها هراسان شوند. همچنین محدودیت‌هایی که دولت‌ها بر سازمان‌ها و جامعه مدنی به‌کار می‌گیرند، سبب می‌شود تلاش‌های مردمی برای تبادل فرهنگی، هنری و اجتماعی محدود شود. این محدودیت‌ها ممکن است شامل ممنوعیت یا محدودیت در برگزاری نشست‌ها یا طرح‌های مشترک باشد که به‌طور مستقیم بازتابی در کاهش تماس‌های مردمی و افزایش اختلاف‌ها دارد.

وضعیت اقتصادی نامطلوب در هر دو کشور نیز ممکن است سبب شود که مردم کمتر به مسائل بین‌المللی و روابط با دیگر کشورها توجه کنند و در این شرایط فعالیت‌های مشترک با مشکلات مالی و معیشتی خود روبه‌رو شوند. بنابراین تمرکز افراد بر امور داخلی و کمبود توانایی برای شرکت در فعالیت‌های مشترک می‌تواند در دیپلماسی شهروندی بازتاب منفی داشته باشد. در نتیجه، نداشتن مشارکت گسترده مردم در روابط میان جمهوری آذربایجان و ارمنستان مانعی اساسی برای دیپلماسی شهروندی است که سبب می‌شود تلاش‌های صلح‌طلبانه و فرهنگی برای کاهش تنش‌ها و تقویت ارتباط‌ها میان مردم دو کشور به نتیجه مطلوبی نرسد.

برای موفقیت دیپلماسی شهروندی میان جمهوری آذربایجان و ارمنستان، به تغییرهای اساسی در رویکردها، افزایش تعهدهای دولتی، کاهش تبلیغات منفی و افزایش مشارکت عمومی نیاز است. همچنین ایجاد بسترهای مناسب برای گفت‌وگوهای طولانی‌مدت و مداوم و توجه به نیازهای واقعی مردم دو کشور نیز اهمیت بالایی دارد. توجه به نقش و ظرفیت رسانه‌های اجتماعی و نیز گفت‌وگوهای متقابل میان مردم دو کشور با سفرهای متعدد و متقابل ضروری است.

نتیجه

روابط منازعه‌آمیز جمهوری آذربایجان و ارمنستان نمونه‌ای از تأثیر عمیق هویت‌های ملی بر سیاست‌های بین‌المللی است. این هویت‌ها که براساس هنجارها و باورهای تاریخی شکل گرفته‌اند، در تعیین سیاست‌ها و تشدید درگیری‌ها نقش محوری دارند. رسانه‌ها و تبلیغات دولتی با تأکید بر روایت‌های ملی‌گرایانه به بی‌اعتمادی و تنش‌ها دامن می‌زنند. همچنین نظام‌های آموزشی و فرهنگی هویت‌های متضاد را تقویت کرده و از سوی دیگر، تصاویر منفی ارائه می‌دهند. این دشمنی‌ها با رویدادهای جدید تشدید شده و چرخه‌ای از بی‌اعتمادی و خشونت ایجاد کرده‌اند. در این نوشتار، با بررسی روند تاریخی تنش‌ها و تحلیل نقش دیپلماسی شهروندی، تأثیرهای مثبت این نوع دیپلماسی در کاهش تصاویر ذهنی منفی و تنش‌ها را بررسی کردیم. نتیجه‌های این نوشتار نشان داد که دیپلماسی شهروندی، به‌ویژه در بستر برنامه‌های مختلف مانند روابط فرهنگی، همکاری‌های آموزشی و طرح‌های مشترک، می‌تواند به تدریج تصورات منفی را کاهش دهد و فضایی برای گفت‌وگو و تفاهم ایجاد کند. با افزایش روابط مردمی و تقویت ارتباط‌های فرهنگی، می‌توان به تدریج هویت‌های دشمنانه را تغییر داد و زمینه‌ای برای همکاری و هم‌زیستی مسالمت‌آمیز فراهم کرد.

برای تبیین دلایل ناکامی برخی طرح‌های دیپلماسی شهروندی در کاهش تنش‌های ارمنی‌آذری، یافته‌های این نوشتار نشان می‌دهد که برای دستیابی به نتیجه‌های پایدار، به استمرار و تقویت این برنامه‌ها و حمایت‌های دولتی و بین‌المللی نیاز است. این نتیجه‌ها نشان می‌دهد که دیپلماسی شهروندی می‌تواند به‌عنوان ابزاری مؤثر در مسیر صلح و ثبات منطقه‌ای مورد

استفاده قرار گیرد. سرانجام دیپلماسی شهروندی می‌تواند به‌عنوان پلی برای صلح و تفاهم میان جمهوری‌های آذربایجان و ارمنستان عمل کند و به ایجاد فضایی جدید و مثبت در روابط میان این دو کشور کمک کند. این رویکرد، با بهره‌گیری از ابزارهای مختلف و افزایش روابط انسانی و فرهنگی، شامل برنامه‌های تبادل فرهنگی و آموزشی، همکاری‌های اقتصادی و تجاری، دیپلماسی رسانه‌ای و اطلاعاتی، تقویت نقش نهادهای مدنی، برگزاری کارگاه‌ها و نشست‌های آموزشی و ترویج آموزش‌های چندفرهنگی و چندزبانی می‌تواند در تحول روابط میان این دو کشور نقشی اصلی داشته باشد و افق‌های جدیدی برای همکاری و توسعه مشترک باز کند.

Reference

- Abdujabborov, Shokhrukhbek (2024), "The Nagorno-Karabakh Conflict and Foreign Mediation to Resolve and Reduce Critical Situation", **Nordic Academic Materials Proceedings**, Vol. 2, No. 2, pp. 1-9, Available at: <https://research.nordicuniversity.org/index.php/nordic/article/view/513> (Accessed on: 27/8/2024).
- Abushov, Kavus and Azar Babayev (2024), "Diminishing Justice and Third-Party Intervention: Explaining Russia's Impartial Stance During the 2020 Karabakh War", (doi: <https://doi.org/10.1080/10758216.2024.2329881>)
- Adesina, Olubukola S. (2017), "Foreign Policy in an Era of Digital Diplomacy", **African Identities**, Vol. 12, No. 2, pp. 1-13, (doi: 10.1007/s10308-018-0527-4).
- Aliyev, Ilkin (2024), "Peace Bridges by Letters – Letters for Peace Program (Armenia and Azerbaijan)", Available at: <https://www.peaceinsight.org/en/articles/peace-bridges-by-letters-letters-for-peace-program-armenia-and-azerbaijan/?location=&theme=culture-media-advocacy>, (Accessed on: 7/10/2024).
- Krivosheev, Denis (2020), "Armenia/Azerbaijan: Decapitation and war Crimes in Gruesome Videos must Be Urgently Investigated", Available at: <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2020/12/armenia-azerbaijan-decapitation-and-war-crimes-in-gruesome-videos-must-be-urgently-investigated-2/>, (Accessed on: 1/11/2024).
- Aydın, Mustafa (2023), "The Changing Geopolitics of the South Caucasus", From: **Changing Geopolitics of the South Caucasus after the Second Karabakh War. Prospect for Regional Cooperation and/or Rivalry**. Edited by: Michelsen, Available at: <https://open.cmi.no/cmi-xmlui/handle/11250/3088008>, (Accessed on: 7/10/2024).
- Barkhudaryan, V. (2008), **Armenian History: Modern Period**. 9th Grade Textbook, Macmillan Armenia.

- Barkhudaryan, V. (2007), **Armenian History: New Period**. 8th Grade Textbook, Macmillan Armenia.
- Blahova, Pavlina (2019), "Nagorno-Karabakh: Obstacles to the Resolution of the Frozen Conflict", **Asia Europe Journal**, Vol. 17, No. 1, pp. 69-85, (doi:10.1007/s10308-018-0527-4).
- Cornell, Svante (2000), **Small Nations and Great Powers: A Study of Ethnopolitical Conflict in the Caucasus**, Curzon Press.
- De Waal, Thomas (2019), **The Caucasus: An Introduction** (2nd Ed.), Oxford University Press.
- De Waal, Thomas (2003), **Black Garden: Armenia and Azerbaijan through Peace and War**, New York University Press.
- EPF Armenia (2013), "Glossary of Hate Speech in Media of Armenia and Azerbaijan", **Eurasia Partnership Foundation**, Available at: https://epfarmenia.am/sites/default/files/Document/Glossary_of_Hate_Speech_in_Media_of_Armenia, (Accessed on: 1/11/2024).
- Eurasia Partnership Foundation (2014), "Glossary of Hate Speech in the Media of Armenia and Azerbaijan a Study on Hate Speech in the Media of Armenia and Azerbaijan", **Yervan Press Club**, Available at: https://ypc.am/upload/GLOSSARY_eng.pdf, (Accessed on: 7/10/2024).
- Geukjian, Ohannes (2020), "Stillborn Peace in Nagorno-Karabakh and the Limits of Official Diplomacy to Resolve the Conflict", Available at: <https://armenianweekly.com/2020/09/27/stillborn-peace-in-nagorno-karabakh-and-the-limits-of-official-diplomacy-to-resolve-the-conflict/>, (Accessed on: 7/11/2024).
- Geybullayeva, Arzu (2012), "Nagorno Karabakh 2.0: How New Media and Track Two Diplomacy Initiatives are Fostering Change", **Journal of Muslim Minority Affairs**, Vol. 32, No. 2, pp. 176-185, (doi:10.1080/13602004.2012.694663).
- Ghaplanyan, Irina (2010), "Empowering and Engaging Civil Society in Conflict Resolution: The Case of Nagorno-Karabakh", in: **International Negotiation**, Vol. 15, No. 1, pp. 81-102 Available at: https://brill.com/view/journals/iner/15/1/article-p81_5.xml, (Accessed on: 7/12/2024).
- Ghazaryan, Flora & Mirkamran Huseynli (2022), "Armenian and Azerbaijani History Textbooks: Time for a Change", Available at: https://www.researchgate.net/publication/370131240_Armenian_and_Azerbaijani_History_Textbooks_Time_for_a_Change (Accessed on: 5/11/2024).
- Goksu, Fatih (2020), "Intercultural Mobility and European Identity: Impact of the Erasmus Exchange Programme in Terms of Cultural Differences", **Central European Journal of Communication**, Vol. 13, No. 1, pp. 77-94 (doi: [https://doi.org/10.19195/1899-5101.13.1\(25\).6](https://doi.org/10.19195/1899-5101.13.1(25).6)).
- Fakhri, Hossein and Salar Sadeghi (2017), "International Criminal Responsibility for the Crimes Committed in Khojaly", **Central Eurasia**

- Studies**, Vol. 10, No. 2, pp. 325-340, Available at: <https://www.sid.ir/paper/151268/fa>, (Accessed on: 24/11/2024) [in Persian].
- Fearon, J and A. Wendth (2005), **Rationalism V. Constructivism: A Skeptical View**. in: **Handbook of International Relation**, London: Sage Publication.
- Fukuyama, Francis (2018), **The Demand for Dignity and the Politics of Resentment**, Farrar, Straus and Giroux.
- Hanada, Shingo (2022), **International Higher Education in Citizen Diplomacy**, Palgrave Macmillan.
- Hopmann, T. P. (2014), “The OSCE’s Role in Conflict Management: Assessing Past Strengths and Current Challenges”, **OSCE Yearbook 2014, Institute for Peace Research and Security Policy at the University of Hamburg/IFSH**, pp. 217–230, Available at: https://ifsh.de/file-CORE/documents/yearbook/english/14/Hopmann_2014-en_S.pdf, (Accessed on: 4/11/2024).
- Imagine Dialogue (2019), “Our Methodology”, **Center for Conflict Transformation**, Available at: <https://www.imagedialogue.com/who-we-are/methodology/>, (Accessed on: 7/10/2024).
- Jović-Lazić, Ana and Stefan Bošković (2024), “Azerbaijan’s Foreign Policy Positioning Towards Russia and Its Impact on the Second Nagorno-Karabakh War: A Hedging Strategy”, **The Review of International Affairs**, Vol. 75, No. 1190, pp. 55-82, (doi: https://doi.org/10.18485/iipe_ria.2024.75.1190.3).
- Karlinsky, Ariel and Orsola Torrisi (2023), “The Casualties of War: An Excess Mortality Estimate of Lives Lost in the 2020 Nagorno-Karabakh Conflict”, **Population Research and Policy Review**, Vol. 42, No. 41, pp. 1-24, (doi: 10.1007/s11113-023-09790-2).
- Koslowski, R. and F. Kratochwil (1995), “Understanding Change in International Politics”, in: R. N. Lebow and T. Risse Kappen, eds., **International Relation theory and the End of Cold War**, New York: Columbia University Press.
- Knight, Jane (2022), **Knowledge Diplomacy in International Relations and Higher Education**, Springer.
- Kovinthan Levi, Thursica (2022), “The Intersecting Roles of Education in Conflict”, Catherine Vanner & Spogmai Akseer & Thursica Kovinthan Levi (ed.), **Teaching Peace and Conflict: The Multiple Roles of School Textbooks in Peacebuilding**, Springer.
- Lepgold, J. and M. Nincic (2001), **Beyond the Ivory Tower**, New York: Columbia University.

- Mahboobi, Ghorbanali, and Seyed Mohammadreza Mousavi (2013), "The Foreign Policy of the Islamic Republic of Iran Regarding the Nagorno-Karabakh Conflict", **National Conference on Geopolitics of Southwest Asia: Issues, Developments, and Perspectives**, available at: <https://civilica.com/doc/238810>, (accessed on: 26/12/2024) [in Persian].
- Mammadova, S. (2016), "Creating the "Enemy Nation": The Difficult Historical Legacies of Armenian-Azerbaijani Relations", **Caucasus Analytical Digest**, No. 84, pp. 8-13, Available at: <https://www.ssoar.info/ssoar/handle/document/89499>, (Accessed on: 27/8/2024).
- Matamoros-Fernández and John Farkas (2021), "Racism, Hate Speech, and Social Media: A Systematic Review and Critique", **Television & New Media**, Vol. 22, No. 2, pp. 205-224, (doi: <https://doi.org/10.1177/1527476420982230>).
- Mikaelian, H. (2011), "Nationalist Discourse in Armenia: Images of Turkey and Azerbaijan Are Equally Hostile and Demonized", **Regnum**, Available at: <https://regnum.ru/news/1413303>, (Accessed on: 7/10/2024) [in Russian].
- Moeinabadi, Hossein and Milad Sedri Ali Babalou (2015), "The Role of the Organization for Security and Cooperation in Europe in the Nagorno-Karabakh Conflict between Azerbaijan and Armenia", **Central Eurasia Studies**, Vol. 8, No. 1, pp. 85-106, (doi: 10.22059/jcep.2015.54963) [in Persian].
- Oganova, Lybov (2021), "Hate Speech on the Internet from the Side of Azerbaijan during and after the Nagorno Karabakh War 2020", **American University of Armenia**, Available at: <https://baec.aua.am/files/2021/10/Lyubov-Oganova-Hate-Speech-on-the-Internet-from-the-Side-of-Azerbaijan-During-and-After-the-Nagorno-Karabakh-War.pdf>, (Accessed on: 7/10/2024).
- Okechukwu, Groupson-Paul UC and Peter Offu (2021), "Contents and Applications of Citizens Diplomacy and Transformation Agenda: A Contemporary Discourse", **Journal of Educational Research and Policy Studies**, Vol. 1, No. 2, pp. 115-135, Available at: <https://journals.ezenwaohaetorc.org/index.php/ESCJERPS/article/view/2815>, (Accessed on: 27/8/2024).
- Ogunnubi, Olusola and Uchenna A. Aja (2022), "Citizen Diplomacy in Nigeria-South Africa Relation: Confronting the Paradox of Xenophobia", **Journal of Ethnic and Cultural Studies**, Vol. 9, No. 3, pp.133-151, (doi: <https://doi.org/10.29333/ejecs/1018>).
- Prudence Chou, Chuing and Jonathan Spangler (2018), **Cultural and Educational Exchanges between Rival Societies: Cooperation and Competition in an Interdependent World**, Springer Singapore.

- Seyidov, Ilgar (2023), "The Role of the Media Following the Second Nagorno-Karabakh War: The Cases of AzadliqRadiosu and MeydanTV News Sites in Azerbaijan", **Istanbul University Journal of Communication Sciences**, Vol. 65, pp. 89-107, (doi: <https://doi.org/10.26650/CONNECTIST2023-1347779>).
- Sivertsen, Kim (2015), "20 Years in The Eye of the Storm the Nansen Dialogue Network 1995-2015", **Nansen Center for Peace and Dialogue**, Available at: <https://peace.no/wp-content/uploads/2022/05/20-Years-in-the-Eye-of-the-Storm.pdf>, (Accessed on: 7/10/2024).
- Parveen, Huma (2021), "Social Media and Peace", In A. Ahmed (Ed.), **Peace Education in the 21st Century**, pp. 88-98, Available at: https://www.researchgate.net/publication/353515160_Social_Media_and_Peace, (Accessed on: 28/12/2024),
- Pashayeva, Gulshan (2012), "Assessing the Impact of Track Two Initiatives on the Nagorno-Karabakh Peace Process", **Turkish Policy Quarterly**, Vol. 11, No. 3, pp. 105-119, Available at: <http://turkishpolicy.com/files/articlepdf/assessing-the-impact-of-track-two-initiatives-on-the-nagorno-karabakh-peace-process-fall-2012-en.pdf>, (Accessed on: 27/8/2024).
- Public Report (2020), "Organized Hate Speech and Animosity Towards Ethnic Armenians in Azerbaijan as Root Causes of Ethnically-Based Torture and Inhumane Treatment by the Azerbaijani Armed Forces", Available at: <https://ombuds.am/images/files/2032f021fe81176414a649d588ad0e86.pdf>, (Accessed on: 7/10/2024) [in Armenian].
- Riordan, Shaun (2019), **Cyberdiplomacy: Managing Security and Governance Online**, Cambridge: Polity Press.
- Rodríguez-Davis, Laura (2023), "Reviewing Conflict Coverage and Representation in Northern Ireland's Media", **Media Diversity Institute**, Available at: <https://www.media-diversity.org/reviewing-conflict-coverage-and-representation-in-northern-irelands-media/>, (Accessed on: 27/8/2024).
- Sahakyan, N. (2023), "The Rhetorical Face of Enmity: The Nagorno-Karabakh Conflict and the Dehumanization of Armenians in the Speeches of Ilham Aliyev", **Southeast European and Black Sea Studies**, Vol. 23, No. 4, pp. 863-882, (doi: 10.1080/14683857.2022.2153402)
- Sayfutdinova, Leyla (2011), "Good and Bad Armenians: Representation of the Karabakh Conflict in Azerbaijani Literature", in: **Changing Identities: Armenia, Azerbaijan, Georgia**, Edited by: Viktor Voronkov, Sophia Khutsishvili, John Horan, Heinrich Böll Stiftung South Caucasus, pp. 15-40.

- Saunders, Harold H. and Parker Priya Narayan (2011), "The Sustained Dialogue Model: Transforming Relationships, Designing Change", in: **Resolving Community Conflicts and Problems**, Edited by: Roger Lohmann & Jon Van Til. New York: Columbia University Press.
- Seyidov, Ilgar (2023), The Role of the Media Following the Second Nagorno-Karabakh War: The Cases of AzadliqRadiosu and MeydanTV News Sites in Azerbaijan, **Istanbul University Journal of Communication Sciences**, Vol. 65, pp. 107-125, (doi: 10.26650/CONNECTIST2023-1347779).
- Transparency (2022), "Anti-Armenian Xenophobia and Racism in Azerbaijan", **Transparency International Anticorruption Center**, Available at: <https://transparency.am/en/publication/335>, (Accessed on: 7/10/2024).
- U.S. Congressional Research Service (2021), "Armenia and Azerbaijan: The Nagorno-Karabakh Conflict", **Congressional Research Service**, Available at: <https://sgp.fas.org/crs/row/R46651.pdf>, (Accessed on: 3/11/2024).
- Valizadeh, Akbar and Fatemeh Erfani (2024), "The Causes of Russia's Shift in Policy Regarding the First and Second Nagorno-Karabakh Wars", **Central Eurasia Studies**, Vol. 17, No. 1, pp. 391-416, (doi: 10.22059/jcep.2023.361283.450151) [in Persian].
- Wendt, Alexander (1994), "Collective Identity Formation and the International State", **American Political Science Review**, Vol. 88, No. 2, pp. 384-396, (doi: <https://doi.org/10.2307/2944711>).
- Zaki, Yashar and Ahad Pashalo (2018), "The Role of Iran's Mediation in the Geopolitical Crisis of Nagorno-Karabakh", **Geography Quarterly**, Vol. 15, No. 53, pp. 133-150 (doi: 13971217178077) [in Persian].